

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2024 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEARBOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2024

2

Vilnius 2024

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2024

2

Vilnius 2024

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2024 metai

2

Lietuvos istorijos institutas
Vilnius 2024

Žurnalo leidybą finansavo
LIETUVOS MOKSLO TARYBA
PAGAL VALSTYBINĘ LITUANISTINIŲ TYRIMŲ IR SKLAIDOS
2016–2024 METŲ PROGRAMĄ
Projekto finansavimo sutartis Nr. S-LIP-22-32

Redakcinė kolegija / Editorial Board / Redaktion:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuva /
Vytautas Magnus University, Lithuania

Krzysztof BUCHOWSKI
Balstogės universitetas, Lenkija /
University of Białystok, Poland

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Tomasz KEMPA
Mikalojaus Koperniko universitetas Torunėje, Lenkija /
Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vėjas G. LIULEVIČIUS
Tenesio universitetas Noksvilyje, JAV /
University of Tennessee, Knoxville, USA

Bernadetta MANYŚ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Lietuva /
Lithuanian Culture Research Institute, Lithuania

Mathias NIENDORF
Greifswaldo universitetas, Vokietija /
University of Greifswald, Germany

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas, Lietuva /
Vilnius University, Lithuania

Jolita SARCEVIČIENĖ (atsakingoji sekretorė / Executive Secretary)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Gintautas SLIESORIŪNAS (pirmininkas / Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Dariusz STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas, JAV /
Millersville University, USA

Mindaugas ŠAPOKA (pirmininko pavaduotojas / Deputy Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge, Vokietija /
Nordost Institut in Lüneburg, Germany

Theodore R. WEEKS
Pietų Iliojaus universitetas Karbondeilyje, JAV /
Southern Illinois University, Carbondale, Ill., USA

Andrzej ZAKRZEWSKI
Varšuvos universitetas, Lenkija /
University of Warsaw, Poland

Registruota duomenų bazė:
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
The Central European Journal of Social Sciences and Humanities.
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE
EBSCO Publishing. Litanistika

Recenzuojamas mokslo žurnalas, leidžiamas nuo 1971 m. Per metus išeina 1 tomas (2 numeriai)
Elektroninę straipsnių versiją pdf formatu galima rasti internetinėje svetainėje:
<https://www.istorija.lt/leidiniai/mokslo-zurnalai-ir-testiniai-leidiniai/lietuvos-istorijos-metrastis/672>

ISSN 0202-3342
e-ISSN 2538-6549

© Lietuvos istorijos institutas, 2024
© Straipsnių autoriai, 2024

Turinys

Straipsniai

B. M a n y ś. Being a Mother of Two Sons. Duchess Franciszka Urszula Wiśniowiecka-Radziwiłłowa's Relationship with Her Twin Sons in the Light of Her Correspondence	7
Būti dviejų sūnų mama. Kunigaikštienės Pranciškos Uršulės iš Višnioveckių Radvilienės santykiai su sūnumis dvyniais pagal jos korespondenciją. Santrauka	39
V. P u g a č i a u s k a s. Vilniaus vaito suolininkų teismas 1795–1814 m.	41
The Benchers' Court of the Vogt of Vilnius, 1795–1814. Summary	56
V. Ž a l t a u s k a i t ě. Apie konfliktus dėl škaplierių, seseris Žilytės ir kitokią pasauliečių struktūrų Bažnyčioje raišką po 1863–1864 m. sukilimo Vilniaus ir Žemaičių (Telšių) vyskupijose	59
On the Conflicts over the Scapulars, about the Žilytė Sisters, and Other Expression of Lay Structures in the Church in the Dioceses of Vilnius and Samogitia (Telšiai) after the Uprising of 1863–1864. Summary	75
T. B a i r a š a u s k a i t ě. Pobaudžiavinio kaimo savivaldos iššūkiai, patirtys ir galių demonstravimas. XIX a. 7 dešimtmetis – XX a. pradžia	77
Challenges, Experiences, and Empowerment in the Self-Government of the Post-Serfdom Village. The 1860s – the Early Twentieth Century. Summary.....	111
T. K r u t u l y s. Istorikai Lietuvos radijuje tarpukariu: tarp lūkesčių ir skurdžių rezultatų	113
Historians in the Interwar Lithuanian Radio: Between Expectations and Poor Results. Summary	134
J. S k i r i u s. JAV lietuvių politinės veiklos vienybės atkūrimas 1947–1948 metais: tautininkų apsisprendimas sugrįžti į Amerikos Lietuvių Tarybą	137
Restoration of Unity in the Political Activity of American Lithuanians in 1947–1948: The Nationalists' Resolve to Return to the American Lithuanian Council. Summary	156

Publikacija

- V. Stravinskienė. Iš visuotinių gyventojų surašymų istorijos: Vilniaus miesto atvejis 159

Recenzijos, anotacijos

- M. Šapoka. Rec.: Jan Jerzy Sowa. Wojskowa Temida. Dyscyplina i sądownictwo wojskowe w Koronie w dobie wojen tureckich w drugiej połowie XVII wieku. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2021. 382 s. ISBN 978-8374-316-76-7 179
- J. Sarcevičienė. Rec.: Angelika Blinda. Teofila z Jabłonowskich Sapieżyna. Życie prywatne i działalność publiczna. Kraków: Księgarnia akademicka, 2023. 377 p. ISBN 978-83-8138-819-1 183
- V. Davoliūtė. Rec.: J. Stončius. Neapykantos ribos: antisemitizmas Lietuvoje 1944–1990 metais. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2022. 509 p. ISBN 978-6094-811-58-6 193
- V. Stravinskienė. Rec.: Krzysztof Buchowski. Historia polityczna Litwy 1987–2004: od sowieckiej republiki związkowej do integracji ze światem Zachodu. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2023. 472 s. ISBN 978-8374-317-67-2 197

RECENZIJOS, ANOTACIJOS

Jan Jerzy S o w a. **Wojskowa Temida. Dyscyplina i sądownictwo wojskowe w Koronie w dobie wojen tureckich w drugiej połowie XVII wieku.** Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2021. 382 s. ISBN 978-8374-316-76-7

Net jei istorikas priklauso „karinės revoliucijos“ koncepcijos, pirmą kartą pasiūlytos 1955 m. Michaelo Robertso¹, šalininkams ar kritikams, tokiems kaip Jeremy’is Blackas², jis turi pripažinti, kad dėl XVI a. antroje pusėje įvykusių karinių permainų (smarkiai išaugo pėstininkų ir šaunamųjų ginklų vaidmuo, padidėjo kariuomenės bei keitėsi socialinė karo samprata, karyba iš esmės tapo profesija, reguliuojama valstybių institucijų) atsirado poreikis profesionaliai sutvarkyti teisinius kariškių ir civilių santykius. Problemų būta įvairių: dažna kariuomenė negaudavo atlyginimų ir plėšikaudavo, o ir kariškiai nevengdavo konfliktuoti tarpusavyje ar dezertyuoti iš savo dalinių. Dažniausiai tokius nusikaltimus bei teisės pažeidimus sprendavo specialūs kariniai teismai. Karinio teisingumo sistema ir jos veikimo principai XVII a. antroje pusėje yra beveik visiškai netyrinėta sritis lenkiškoje istoriografijoje. Analizuoti tik tam tikri specifiniai, pavyzdžiui, bajorijos visuotinio šaukimo, teisiniai aspektai. Lenkų istorikas Janas Jerzy Sowa knygoje, parengtoje pagal 2020 m. Varšuvos universitete apgintą daktaro disertaciją, nagrinėja karinius teismus ir jų funkcionavimą Lenkijoje XVII a. antroje pusėje ir užpildo nemažą ligšiolinės istoriografijos spragą.

Visų pirma reikia paminėti, kad autoriaus tyrinėjama tema iš tiesų yra labai aktuali. XVII a. antroje pusėje Lenkijos kariuomenės pajėgos buvo vienos didžiausių per visą Respublikos gyvavimo istoriją, todėl karinio teisingumo procesas tikrai buvo aktualus. Jo veiksmingumui ar neveiksmingumui daug dėmesio skyrė ir to meto politiniai bajorijos forumai: seimai bei seimeliai. Antra, reikia pagirti autorių, kad jis neišsigando temos,

¹ M. Roberts, *The Military Revolution, 1560–1660, Essays in Swedish History*, Minneapolis, 1967, p. 195–225.

² J. Black, *A Military Revolution? Military Change and European Society, 1550–1800*, London, 1991.

kur istoriko minčių ir išvadų laisvę nepaprastai riboja menka išlikusių pirminių istorinių šaltinių bazė. Autorius knygoje pats ne kartą pripažįsta, kad jo išvadų nereikėtų suprasti kategoriškai, nes yra tiesiog per mažai šaltinių joms pagrįsti. Ši problema yra ypač aktuali kalbant apie žemesniuosius karinius teismus. Jų dokumentacija praktiškai neišliko, nes nebuvo suinteresuotumo ją saugoti. Nors tam tikrais atvejais etmonai galėjo ar privalėjo tvirtinti žemesniųjų karinių teismų sprendimus, neišlikę etmonų archyvai yra dar viena priežastis, kodėl tokių teismų archyvinė bazė yra labai menka. Autorius rado vos dvi bylas iš tautinio autoramento vėliavų teismų, vos du artilerijos teismo dekretus, taip pat du tautinio autoramento generalinio teismo dekretus ir penkis svetimšalių autoramento generalinio teismo dekretus.

Knyga suskirstyta į šešis skyrius. Pirmajame autorius trumpai pristato karinio teisingumo sistemos evoliuciją Lenkijoje bei Vakarų Europoje ankstyvaisiais naujaisiais laikais. Daug dėmesio skirta XVII a. Lenkijos karinės teisės šaltinių pristatymui: kariniams artikulams, Seimo konstitucijoms, paprotinei teisei. Antrajame knygos skyriuje autorius žvelgia į karinio aparato disciplinos problemą per įstatymų leidybos institucijų prizmę. Plačiai pristatomas socialinis ir politinis klimatas, kuriame veikė etmonai, karininkai ir puskarininkiai, atsakingi už drausmės palaikymą Lenkijos kariuomenėje, Lenkijos seimų ir seimelių pozicija bei jų siekis daryti įtaką karinio teisingumo funkcionavimui. Kituose knygos skyriuose imamas karinių teismų analizės. Trečiasis skyrius nagrinėja žemesniuosius Lenkijos kariuomenės teismus bei Lenkijos artilerijos teismus, ketvirtasis – aukštesniuosius (generalinius tautinio ir svetimšalių autoramentų) kariuomenės teismus, penktasis – didžiojo etmono teismus. Knygą baigia platus šeštasis skyrius, kuriame aptariamas civilinių institucijų (Iždo tribunolo, Hibernos komisijos) vaidmuo karinio teisingumo procese.

Nors autorius imasi menkai tyrinėtoms temoms, jo išvados mokslininkui, susipažinusiam su Lenkijos ir Lietuvos civilinio teisingumo funkcionavimo sistema XVII a., yra nuspėjamos. Karinio teisingumo sistema Lenkijoje, kaip ir daugelyje to meto Europos valstybių, nefunkcionavo gerai ir nuolatos atsirasdavo tobulintinų dalykų. Tyrimas patvirtina iki šiol istoriografijoje egzistavusią nuomonę apie Respublikos kariuomenių nebaudžiamumą bei disciplinos trūkumą. Šios sistemos tobulinimui reikėjo nuolatinio Seimo įsikišimo. Bajorija daugiausia skundėsi dviejų tipų kariuomenės nusikaltimais: plėšikavimais ir nelegaliomis rekvizicijomis bei dezertyravimu arba nedalyvavimu kariniuose veiksmuose, ypač tada, kai karys ar dalinys buvo paėmęs atlyginimą už tarnybą. Seimų ir seimelių pastangas tobulinti karinio teisingumo procesą galima apibūdinti kaip nuolatinę improvizaciją siekiant įveikti išskylančius iššūkius. Tą puikiai iliustruoja Seimo elgesys su civiliais, nukentėjusių nuo kariuomenės plėšikavimo, bylomis kaip su karšta bulve: jos būdavo perduodamos nagrinėti Hibernos komisijomis, vėliau buvo nurodyta jas nagrinėti Iždo tribunolui, po to sprendimas buvo pakeistas ir jos grąžintos Hibernos komisijai, vėliau dar kartą persigalvota ir jos buvo priskirtos Iždo tribunolo kompetencijai.

Autorius savo tyrime neapsiriboja vien sausa įstatyminės raidės analize, bet į teisinių ieškinių kariuomenei pateikimą žvelgia plačiame kontekste. Iš esmės nukentėjusieji galėjo kreiptis į bet kurį teismą. Tą lemdavo įvairios aplinkybės: laikas (jeigu posėdžiaudavo Iždo tribunolas, patogu buvo kreiptis į jį), geografija (jeigu šalia buvo etmonas, buvo patogu kreiptis į jo teismą), pažintys, ryšiai ir t. t. Reikia pasakyti, kad išvada dėl civilinių ir karinių teismų santykio kiek stebina ir koreguoja įprastą istoriografijoje nusistovėjusį vaizdą. J. J. Sowa parodo, kad bylos, kurioje atsakovas buvo kariškis, nagrinėjimas civiliniame „teisme“ (Iždo tribunolas ar Hibernos komisija) anaipol negarantavo, kad atsakovai nebandys išvengti atsakomybės, o civiliams bus lengviau pasiekti teisingumą. Taip atsitiko dėl to, kad kariškiai turėjo labai didelę įtaką šioms institucijoms (p. 299).

Tyrimas parodo, kad teisminis procesas bylose, kuriose atsakovai buvo kariškiai, ir bylose, kuriose ieškovas ir atsakovas buvo civiliai, iš esmės turėjo daug panašumų. Kaip minėta, bylas kariškiams buvo galima kelti bet kuriame teisme. Dezertyravimo ir nepasirodymo karinėje stovykloje bylas galėjo nagrinėti tiek Lenkijos Vyriausiasis Tribunolas, tiek Iždo tribunolas, taip pat Hibernos komisijos. Šios institucijos taip pat imdavosi ir dažniausių bylų: kariuomenės plėšikavimų ir piktnaudžiavimo tyrimų. Bet bylas buvo galima kelti ir kariniuose teismuose, kurių kompetencijos nebuvo aiškiai padalintos. Kiekvienas karinis teismas galėjo būti pirmosios instancijos teismas, o svarbios bylos dažnai iškart buvo nagrinėjamos aukštesniame kariniame teisme. Vis dėlto egzistavo kelios taisyklės, kurių buvo laikomasi. Pirma, bylose, kuriose grėsė mirties bausmė, lemiamas buvo didžiojo etmono žodis. T. y. jam priklausė tokių dekretų tvirtinimo teisė. Svetimšalių autoramento karius dažniausiai teisdavo regimento teismas, o karininkus – generalinis svetimšalių autoramento teismas. O tautinio autoramento karius dažnai tiesiogiai teisdavo etmonas, apeidamas žemesnius teismus. Pats „darbingiausias“ metas visiems: nukentėjusiems, kaltinamiesiems ir teisėjams, buvo vėlyvas ruduo. Tuo metu dažniausiai rinkdavosi Iždo tribunolas, Hibernos komisija. Į vietas, kur posėdžiaudavo šios institucijos, susirinkdavo ir daug karininkų, taip pat karinių dalinių atstovų, mat čia kariai gaudavo dalį atlyginimo. Todėl tuo metu posėdžiaudavo ir abiejų autoramentų generaliniai teismai. Nors į etmono teismą buvo galima kreiptis visus metus, bet būtent tada, kai posėdžiaudavo minėtos institucijos, etmono teismas išnagrinėdavo daugiausiai bylų. Jei nukentėjusysis būdavo nepatenkintas etmono teismo sprendimu, galėjo kreiptis į Vyriausiąjį Tribunolą. Kariniuose teismuose taikyta bylų nagrinėjimo tvarka buvo labai panaši į tuo metu civiliniuose teismuose galiojusias teisės nuostatas.

Autorius sumaniai kelia tyrimo problemas ir hipotezes, tačiau nors darbas mokslinė prasme yra vertingas, skaityti jį gana sunku. Informacija dažnai kartojasi. Autorių galima suprasti, nes jis dažnai turi priminti tam tikrus dalykus skaitytojui. Vis dėlto yra taisytinių dalykų: lentelė 37–38 p., kurioje pristatoma karinio teisingumo proceso Lenkijoje santrauka: teismai, jų kompetencija, teismui pirmininkaujantis asmuo, nagrinėtos bylos ir pan.,

būtų labai pravertusi knygos pabaigoje. Nors suprantamas autoriaus siekis į karinio aparato disciplinos problemą pažvelgti per seimelių ir seimų įstatymų leidžiamosios iniciatyvos prizmę (2 skyrius), vis dėlto tai sukelia neišvengiamų problemų, t. y. nukrypimų nuo tyrimo temos. Autorius kartais nuklysta į politinių konfliktų aprašymą, kas turi mažai bendro su tyrinėjama tema (p. 70–72). P. 87–89 autorius komentuoja Haličo seimelio instrukciją, kurioje vietinė bajorija reikalavo, kad pėstininkų regimentų skaičius būtų sumažintas, o karių skaičius regimente padidėtų. Vėliau autorius pereina prie verbavimo į kariuomenę problemos aptarimo, kas taip pat menkai siejasi su knygos pagrindine tyrimo tema.

Reikia paminėti, kad šaltinių trūkumo problema autoriui neleidžia atsakyti į kai kuriuos klausimus, pvz., kada ir kaip atsirado karinių teismų instigatoriaus pareigybė. Žinoma tik, kad XVII a. pabaigoje šis pareigūnas jau buvo (p. 237). Perskaičius knygą, galvoje lieka klausimas į kurį taip pat knygoje skaitytojas neras vienareikšmiško atsakymo: ar buvo įmanoma pasiekti teisingumą kariniuose teismuose, jeigu ši sistema neveikė gerai? Į šį klausimą autorius neatsako, tik pažymi, kad ieškantis teisingumo asmuo „turėjo pakankamą pagrindą tikėtis, jog pasieks teisingumą kariniuose teismuose“ (p. 311).

Net neabejotina, kad Lietuvos kariuomenės karinio teisingumo procesas taip pat laukia panašaus tyrimo, bet lietuviškoji istoriografija kariuomenės tyrimais nuo kolegų lenkų atsilieka turbūt dešimtmečiais. Lietuvoje karinio teisingumo sritis yra beveik visiškai netyrinėta, išskyrus trumpą laikotarpį XVII a. 2 deš., o tame tyrime remiamasi iki mūsų dienų neišlikusia Kristupo II Radvilos kanceliarijos knyga³. Galima neabejoti, kad daugelis J. J. Sowos tyrimo išvadų bus aktualios ir Lietuvai – visgi abi kariuomenės buvo labai panašios. Galima neabejoti, kad Lietuvoje, kaip ir Lenkijoje, didžiausia dalis bylų, pateiktų kariniams teismams, buvo dėl kariškių plėšikavimų civilių gyventojų nuosavybėje. Atrodo, kad Lietuvoje, kaip ir Lenkijoje, nukentėjusieji kariškius taip pat galėjo patraukti atsakomybėn ne tik kariniuose teismuose, bet ir Iždo komisijose, o vėliau Iždo tribuno-
le, kuris rinkdavosi reguliariai. Taigi, nors išvados Lietuvos kariuomenės analogiškame tyrime yra nuspėjamos, bet visiškai įmanoma, kad karinės teisingumo sistemos šiek tiek skyrėsi. Vis dėlto norint tokį tyrimą atlikti, reikia kruopščiai ieškoti pirminių šaltinių, taip pat peržiūrėti pavietų teismų knygas, nes tokiose knygose J. J. Sowa rado nemažai šaukimų ir kitų dokumentų, susijusių su kariniais teismais. Lieka tik palinkėti, kad Lietuvoje atsirastų mokslininkas, norintis šį tyrimą atlikti, o kolegą iš Lenkijos pasveikinti su puikia monografija ir palinkėti sėkmės tolesniuose tyrimuose.

Mindaugas Š a p o k a
(Lietuvos istorijos institutas)

³ J. R u n d s t e i n, Księga wojskowa Krzysztofa Radziwiłła, hetmana polnego litewskiego 1618–1622, *Pamiętnik Historyczno-Prawny*, t. VII/4 (1929), s. 1–31.